

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2020 (Ekim/October)

İnsan, Toplumsal Sorunlar ve Kur'an
Man, Social Issues and the Qur'an

Abdullah İNCE

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri,
Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

Associate Professor, Sakarya University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Studies, Department of Sociology of Religion

Sakarya, Turkey

abdullahince@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6135-5743>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 01/06/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/08/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2020

Atıf / Citation: İnce, Abdullah. "İnsan, Toplumsal Sorunlar ve Kur'an". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 521-549.

<https://doi.org/10.31121/tader.746562>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İnsan irade sahibi bir varlıktır. İnsani faillik alanı olan toplumsal yaşamı kurar ve yönlendirir. İnsanın iyilik yanında kötülüğe de meyilli olması toplumsal sorunlarla ilişkisini gösterir. Toplumsal sorunlar insan eylemi sonucu ortaya çıkar, anlamlı bir kitleyi etkiler, içinde çözüme yönelik iyimserlik barındırır ve dış dünyada gözlemlenebilir. Dinler insan eylemine yön verme gücü sayesinde toplumsal eylemleri biçimlendirebilir. Ancak dini anlayıp yaşayan da toplumsal hayatı şekillendiren de insandır. Kur'an, toplumsal sorunların çözümüne yönelik esaslar barındırır. Ancak Kur'an toplumsal yaşamın devamı için insana sorumluluk yükler. Çünkü Kur'an-ı anlayan, yaşayan, toplumsal hayata katan insandır. Kur'an sosyal problemlerin çözümünü Kur'an'ın rehberliği ile insan eylemine bağlamaktadır. Kur'an'da toplumsal sorun olarak nitelenebilecek hususların evrensel nitelikleri dikkat çekmektedir. Buna göre şiddet, faiz, ölçü ve tartıda haksızlık, haksız yere adam öldürme, zina vb. hususlar birer sosyal problemdir. Sosyal problemlerin çözümünde insanlığın birikimi ihmal edilemez. Bununla birlikte ilahi bir yönlendirmeye ihtiyaç olduğu açıktır. Bu durumda toplumsal sorunların çözümü konusunda Kur'an'ın rehberliği bir kez daha gündeme gelmektedir. Ancak onu anlayacak ve yorumlayacak özne insandır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Toplumsal Sorunlar, İnsan, Kur'an.

Abstract

Human being is a willing subject. He establishes and directs social life. The fact that man is prone to evil as well as good shows his relationship with social problems. Social problems arise as a result of human action, affect a significant audience, contain optimism for solution and can be observed in the outside world. Religions can shape social actions thanks to the power to direct human action. However, it is also the human who understands religion and shapes social life. The Qur'an contains principles for the solution of social problems. But the Qur'an assumes responsibility for the continuation of social life. Because it is the human being who understands the Qur'an, lives, adds to social life. The Qur'an connects the solution of social problems to human action with the guidance of the Qur'an. The universal qualities of the issues that can be described as social problems are remarked by Qur'an. Accordingly, injustice in violence, interest, measure and weight; unfair murder, adultery etc. issues are social problems. In the solution of social problems, the accumulation of humanity cannot be neglected. It is clear, however, that there is a need for a divine orientation. In this case, the guidance of the Qur'an comes up once again on the solution of social problems. However, the subject, whom will understand and interpret it, is the human being.

Keywords: Sociology of Religion, Social Problems, Human, Qur'an.

Giriş

İslam, insanı vahye muhatap kılmıştır. Kur'an, birey ve toplumun mutluluğunu sağlamak üzere ilkeler vazetmektedir. Kur'an'a göre, insanı diğer varlıklardan ayıran temel unsurlar Allah'ın emanetini yüklenmesi, irade sahibi, yaptığı seçimlerin sonucuna katlanan bir varlık olmasıdır.

İnsan eylemleri dışında, toplumsal yaşama etki eden ve insanı kısıtlayan olgular, insani faillik alanında ortaya çıkan toplumsal sorunların insan eylemi sonucu olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu çalışmada toplumsal sorunların ortaya çıkışı ve çözümünde, insanın rolü ve Kur'an'ın meseleye bakışı ele alınacaktır.

Metinde toplum kavramı, toplumsal sorunun niteliği ele alındıktan sonra Kur'an'ın toplumsal sorunların çözümüne yönelik yaklaşımı ortaya konacaktır. Çalışmanın temel iddiası “insanın toplumsal sorunların ortaya çıkışı ve çözümünde aktif olduğu, Kur'an'ın sorumlu bir varlık, halife olarak insanın bu yönüne vurgu yaptığı; Kur'an'ı anlayan, yorumlayan ve yaşayan bir varlık olarak insanın Kur'an'ın rehberliğinde toplumsal sorunların çözümüne yönelik aktif bir rolünün olduğu”

şeklinde özetlenebilir. Kur'an'ın meseleye yaklaşımı başlıca örnekler bağlamında ortaya konmaktadır.

1. Özne Olarak İnsan

İslami gelenek insanın diğer varlıklardan ayrılan en temel özelliğinin irade-seçim hürriyeti olduğunu kabul eder. İnsan diğer varlıklardan farklı tutulmuştur. İnsan, ilahi teklifin muhatabı olarak fiillerinin sonuçlarına katlanacaktır. İbn-i Haldun'a göre insan, iki ayrı âlem (hayvanlar ve melekler âlemi) arasında, her iki âlemle irtibat kurabilecek özelliklere sahip bir varlıktır. İnsan irade ve kasıt gücüyle meleklerden, fikir gücü ile hayvanlardan ayrılır. İnsanın diğer temel bir özelliği ise "el"dir. Fikir ve elin birleşimi ile insan alet yapar.¹ Bu iki insani niteliğin birleşimi aynı zamanda zanaatların ve ilimlerin ortaya çıkışını, daha geniş perspektiften değerlendirildiğinde "umran"ın kuruluşunu sağlayan temel unsurdur. Hatta İbn-i Haldun'a göre "Allah insanın bekasını ona fikir ve el vererek garanti altına almıştır."² İbn-i Haldun'un anlayışında insan; kâinattaki rolü, umranın gerçekleştirilmesi konusundaki sorumluluğu ve sahip olduğu potansiyel ve nitelikler açısından "halife" olması ile de ilişkilendirilmektedir. Ancak o, insan iradesinin, insani tecrübe alanında ortaya çıkan tasavvurlarla oluştuğunu ifade eder. Dolayısıyla insani iradenin faaliyet alanı, ilahi iradenin sınırlarını tayin ettiği oluş ve yok oluş âlemidir. Oluş ve yok oluş âlemi vurgusu bizi âlem tasavvuruna götürmektedir. Âlem, "unsurlar âlemi" ve "havadis âlemi" olarak ikiye ayrılmakta; havadis âlemi insana bağlı olarak ortaya çıkan, gelişen, oluş ve yok oluş âlemini ifade etmektedir.³ Bu ayırımı göre insani faillik alanını inşa eden, sosyal değişmeyi gerçekleştiren, oluş ve yok oluş âleminin öznesidir.

Bu bakış açısı bir taraftan insanın üstünlüğüne, sorumlu bir varlık olmasına, potansiyeline, halife olmasına dikkat çekerken bir taraftan da "toplumsal sorun" olarak belirlediğimiz alanı biçimlendiren, denetleyen, daha açıkçası toplumsal sorunların kaynağı olan bir varlık olduğuna işaret etmektedir. "İnsan için ancak çalıştığı vardır."⁴ "Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir..."⁵, "Nasılsanız öyle yönetilirsiniz" vb. temel İslami ilkeler insani faillik alanı bağlamında düşünüldüğünde insanın lehinde olan konularda aktif olduğu gibi aleyhinde olan konularda da özne olduğuna dikkat çekmektedir.

¹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 214; Tahsin Görgün, "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/544.

² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 214-215.

³ Tahsin Görgün, "İbn Haldun", 19/544.

⁴ *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-en-Necm 53/39.

⁵ el-Şura 42/30.

“...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez...”⁶ âyeti bu konuya dikkat çekmektedir. Cevdet Said, toplumsal değişimin yolunun “nefslerde olanı değiştirmekten” geçtiğini ifade etmektedir. Ona göre, toplumsal sorunların çözümüne yönelik teşebbüslerde, Müslüman bireyler, olguların nefsler üzerindeki baskısını fark ettiği kadar nefslerdeki potansiyelin olgular üzerindeki etkisini görememektedir. Bu anlamda insanın nefesine ettiği en büyük zulüm, toplum ve evren arasındaki egemenlik ilişkisini yeteri kadar okuyamaması, daha açıkçası “İnsanı dışarıdan kuşatan zulüm yoktur” gerçeğini görememesidir.⁷ Bu yaklaşım, Müslüman bireylere, toplumsal sorunların “yasalara bağımlı” olduğunu fark etmeyi ve bunu keşfetmenin gerekliliğini göstermektedir.⁸

Daha açıkçası, İslam toplumları Mehdi bekleyip kıyamet alametlerinin dökümünü mü yapacak yoksa toplumsal değişimin yasalarını keşfetmek üzere “cehd etmenin” ağır yüküne mi talip olacaktır?

Kur’ân’da maraz⁹ kelimesi “toplumsal sorunlara” kaynaklık edebilecek hastalıklar anlamında kullanılmaktadır. “Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.”¹⁰ “Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine’de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tuttukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz.”¹¹ Yukarıdaki ayetlerde nifak, ortalığı karıştırmak, yalan gibi çıkışı itibarıyla bireysel bir davranış/hastalık olan ama sonuçları açısından toplumsal sorunlara sebep olan “maraz” insanın tercihleri ve yönelimleriyle ilgili görünmektedir.

Müslümanlar, kâinata her şeye gücü yeten bir kudretin varlığına inanç olmaksızın evren tasavvurlarını kuramazlar. Ancak İslam toplumlarının mevcut hali, yüz yüze kaldığımız toplumsal

⁶ er-Rad 13/11.

⁷ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul : İnsan Yayınları, 2011), 13.

⁸ İbn-i Haldun, kâinatın işleyişi ile ilgili kurallar bütünü olarak kullanılan “sünnetullah” toplumsal yaşama uygulamaktadır. Buna göre sünnetullah, tarihsel süreç ve çevresel şartlara bağlı olarak değişen insan hayatında, değişmeyen ilkelerdir ve keşfedilebilir. Bu görüşleriyle İbn-i Haldun, fiziksel yasalarla toplumsal yasalar arasında benzerlik kurmakta ve sosyal olaylarda belirli bir kesinliğin olduğuna inanmaktadır. Süleyman Uludağ, “Giriş İbn Haldun ve Mukaddime”, çev. Süleyman Uludağ, *Mukaddime* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 110. Bu fikir daha sonra bazı düşünürler tarafından savunulmuş ve İslam sosyolojisi çalışmalarına uygulanmıştır. Buna göre İslam’ın toplumsal hayat için öngördüğü ilkeleri uygulayan toplumlar –Müslüman olsun olmasın- başarılı olacaklardır. Bk. İlyas Bayunus - Ferid Ahmet, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, çev. Rıdvan Kaya (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 75-76.

⁹ Maraz kelimesinin anlamları arasında “hastalık”, “ortalığı karıştırmak”, “nifak” da vardır. Kelime hem fiziki anlamda hastalık hem de toplumda olumsuz sonuçlara yol açan manevi hastalık anlamında kullanılmıştır. Geniş bilgi ve tartışma için bk. Faruk Özdemir, “Semantik ve Analitik Açıda Kur’ân’da ‘Maraz’ ve ‘Türevleri’”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2015), 58.

¹⁰ el-Bakara 2/10.

¹¹ el-Ahzab 33/60-61.

sorunlar karşısında yeni yaklaşımlara dikkat kesilmeyi, geleneği günümüz şartlarında yeniden yorumlamayı gerekli kılmaktadır. Daha açıkçası toplumsal sorunlara yaklaşırken Allah'ın kudretine yapılan vurgu sorumluluğu üzerimizden atma anlamına gelmemelidir. Bu sebeple günümüz Müslümanı, toplumsal hayatı ve toplumsal sorunları “kısmen pozitif”¹² bir yöntemle ele almalıdır.

Esasında bu tavra mesned olacak ilkeler İslam tarihinde bulunmaktadır. Hz. Ömer, müellefe-i kulübe ihtiyaç kalmadığı yorumunu yapmış¹³, Hz. Ali Sıffin Savaşı'nda mızrakların ucuna Kur'an sayfaları takıp, “Aramızda Kur'an hakem olsun!” diyenlere “Hak sözde aldatma vardır, onlar kâğıt ve mürekkepten ibarettir” demiştir. İlave olarak “Vallahi bu Kur'an sahifelerini sırf sizi aldatmak ve size tuzak kurmak için havaya kaldırmışlardır.”¹⁴ sözlerini sarf etmiştir. Her iki İslam halifesinin -özellikle Hz. Ali'nin- bu tavrı, toplumsal hayatı kuran ama aynı zamanda toplumsal sorunları üretenin insan olmasına dikkat çekmektedir.

2. Toplum Nedir? Sosyolojide Toplum Tanımları

Toplumsal hayatın zorunluluğu düşüncesi en alt seviyede beslenme ve korunma ihtiyacının giderilmesine bağlanmaktadır. Ancak birlikte yaşama zorunluluğu aynı zamanda otorite sorununu ortaya çıkarmakta; bu zorunluluk aynı zamanda toplumsal sorunlara kaynaklık etmektedir.¹⁵

Toplumsal sorunların tanımlanabilmesi için toplum tanımlarının kısaca analiz edilmesi gerekmektedir. Genel olarak coğrafya merkezli, kültür merkezli ya da yapısal-ilişkisel açıdan toplumu tanımlayan yaklaşımların varlığından söz edilebilir. Bunlardan bazıları şöyledir;

“Toplum uzun vadeli var olmanın temel fonksiyonel gereklerini kendi kaynaklarından alan bir toplumsal sistemdir.” Toplum: “aynı coğrafyada yaşayan, ortak kimlik ve kültüre sahip aynı siyasi otoritenin yönetimi altındaki insan topluluğu”dur.¹⁶ “Toplum bireylerin, ilişkilerin, grupların, organizasyonların ve tabii ki statülerin, rollerin, kültürün, kurumların, küreselleşme gibi daha geniş ölçekli güçlerin, sosyal olarak tanımlanabilir güçlerin birleşiminden oluşur.”¹⁷ Toplum kendini meydana

¹² Bu ifadeyle, toplumsal sorunlara yanlış bir tevekkül anlayışı ile yaklaşımdan ziyade akla önem veren bir yaklaşımın daha fazla benimsenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. İfade pozitivist yaklaşımın deney ve gözlemi önemseme özelliğine atıfla ancak pozitivist yaklaşımın tam olarak benimsenemeyeceğine işaretle kullanılmıştır.

¹³ Tartışmalar için bk. Gökhan Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*. (İstanbul : Rağbet Yayınları, 2011), 298.

¹⁴ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nibaye Biyyüke İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 7/439; Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası* (İstanbul : Beyan Yayınları, 2002), 162 ve 320 nolu dipnot.

¹⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 213-215; İmam-ı Gazali, *Devlet Başkanlarına "Nasihat-ül - Müllük*, çev. Osman Şekerci (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969), 52.

¹⁶ David M. Newman, *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek Özet Basım*, çev. Ali Arslan (Ankara: Nobel Yayınları, 2013), 12.

¹⁷ Newman, *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek Özet Basım*, 23.

getiren alt sosyokültürel sistemlerin bir bütünüdür. Bu alt sistemler de kendi içerisinde bir bütünlük oluşturur.¹⁸ Toplum insanların doğayla ilişkilerinin ve kendi aralarındaki ilişkilerin bir bütünüdür.¹⁹

Berger'e göre "toplumun içinde konumlanmak demek belirli sosyal güçlerin kesiştikleri bir noktada bulunmak demektir."²⁰ Buradan yola çıkarak toplum değiştiğinde sosyolojideki toplum tanımlarının değişmesi gerektiği söylenebilir. Daha açıkçası toplum tanımları belirli bir statikliği içerse de dinamik ilgiyi de hak etmektedir. Toplum sosyolojisinin değişken karakteri, toplumsal hayatın devamlı bir akış içinde olması, modernleşme, küreselleşme olgusu toplum tanımları konusunda yeni önerilere açık olmayı gerektirmektedir.

Sosyolojideki klasik toplum tanımları ağırlıklı olarak ulus devlet merkezlidir. Bu yaklaşımlar toplumu, aynı toprak parçası üzerinde ve belirli bir sosyal çevreye bağımlı olarak hareket eden bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlar toplumu artık yeterli olmadığı görülen statik-durağan bir olgu olarak ele almaktadır.

Toplumsal yapının dinamizmi dikkate alındığında artık toplum kavramı yerine; bireyin merkezde olduğu, etkileşim, değişim, akışkanlık süreçlerini öne çıkaran "toplumsallık" kavramını kullanmak daha uygun görünmektedir. Bu kavram, merkeze etkileşimi koymakta, bireyi geçmişe göre daha fazla sosyal grup, olgu ve süreçlerle yüz yüze; kendini sürekli yeniden kuran, bireyselliğin merkezileştiği bir anlamlandırmaya göndermede bulunmaktadır. Buna göre toplumsallık bir akış, atmosfer ve kültürdür. Toplum ise akışın içinde bir parçadır, statiktir.

"Toplum" daha çok ulus devlet merkezli, coğrafi sınırları merkeze alan bir tanım olmakla bir ölçüde yeknesak bir kültür anlayışını öne çıkarmakta ancak coğrafi-ulusal sınırlar dışındaki kültürel etkileşimi yeterince içermemektedir.

Modernleşme, küreselleşme süreçleri diğer kültürlerle etkileşime girmeyen bir toplumdan bahsetmeyi imkânsız kılmaktadır. Toplumsallık sürekli kurulan, yenilenen bir olgudur. Toplumsallığın bu özelliğinin yerleşik kültürler için bir tehdit olduğu açıktır. Bu sebeple küreselleşme bağlamında popüler kültür unsurlarının öncelikle eğlence sektörü ve tüketim kalıpları üzerinden yerleşik kültürlerin tahtını sarsması olumlanacak bir gelişme olarak görülemez. Çünkü bu süreçte bireyin toplumsal sorunların çözümüne yönelik önerilerini, kaygılarını, ideallerini yansıtan inanç, ideoloji

¹⁸ Zeki Arslantürk - M. Tayfun Amman, *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 224.

¹⁹ Doğan Ergun, *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 219.

²⁰ Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı Hümanist Bir Perspektif*, çev. A. Erkan Koca (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 88.

ve yaşam tarzı tercihleri buharlaşmakta bunun yerini hazcı kültür almaktadır. Böylelikle yaşadığımız kültür dönüşmekte, yerleşik kültürler yerini hazcı, hedonist, bireyci değerlere bırakmaktadır.²¹

Sosyoloji literatüründe sosyal gerçekliğin değişken karakterine vurgu yapan teorilere erken dönemden itibaren rastlanmaktadır. Bunlardan biri Marx'ın tez-antitez ve sentez üçlemesidir. Buna göre toplumsal diyalektiğin merkezinde kendi antitezini içinde barındıran tez bulunmakta; tez ile antitezin etkileşimi sonucu ortaya sentez çıkmakta; her sentez de aynı zamanda bir tez olmaktadır.²² Bu süreç kesintisiz devam etmektedir. Bireyden ziyade yapıyı öne çıkaran bu düşünce, toplumun etkileşim üzerine sürekli yeniden kuruluşuna vurgusu bağlamında anlamlıdır. Yapı/fail ikileminde sosyolojide son teoriler, etkileşime dayalı bir süreci daha fazla kabul etmektedir. Giddens, gündelik rutinlerimizin öteki ile girdiğimiz etkileşime bağlı olarak sürekli bir şekilde yeni yapı ve biçim kazandığını belirtmektedir. Giddens'in yapılaşma teorisine göre toplumsal yaşamda ne toplum ne de birey güçlü konumdadır.²³ Birey-toplum etkileşimi ve toplumsal sorunlarla ilişkisi açısından ele alındığında bu yaklaşım, toplumsal hayatın kuruluşu, toplumun oluşumu, toplumsal sorunların ortaya çıkışı ve çözümü konusunda insan unsurunun etkileşim bağlamında küçümsenemeyecek bir öznel rolü olduğunu göstermektedir.

Yapıyı öne çıkaran görüşlere göre toplum, bireye kendisini dışsal olarak dayatır, bireyi biçimlendirir hatta kimi zaman çaresiz bırakır. Bu anlamda nesnel sosyalleşme toplumun değer, norm ve kabullerinin bireye dikte edilmesidir.²⁴ Ancak birey için ürkütücü bir hapisane biçimini alan bu toplum tanımı ve algısı son dönemde değişmektedir. Buna göre bireyin rolünü esnetecek kimi kaçış tünelleri bulunmaktadır. Diğer bir deyişle bireyler toplumsal güçlerin zavallı ve çaresiz piyonları değildirler. Bu sebeple tarihin akışını değiştiren bireylerden, karizmatik liderlerden bahsedilebilmektedir. Buradan yola çıkarak toplumsal sorunların çözümünde kolektif bir yaklaşımın gerektiği ancak bireysel çabaların da değersiz olmayacağı ifade edilebilir.

²¹ Abdullah İnce, *Din Eğitilmiş Bireylerde Dindarlık-Tüketim İlişkisi* (Ankara: İlahiyat, 2018), 13.

²² Marx, Hegel'in idealizmini reddetmiş diyalektiğini kabul etmiştir. Ona göre Hegel, diyalektiği tersine çevirmiştir. Ancak tez-antitez-sentez süreci Marx'ın eserlerinde bu basit üçlemeyle yer almaktan ziyade bir fikir olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla tez-antitez-sentez üçlemesi Marx'ın fikirlerinden bir çıkarım olarak yorumlanabilir. Marx için bk. Karl Marx, *Kapital Birinci Cilt*, çev. Alaattin Bilgi (Eriş Yayınları, 2003), 1/26.

²³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayıncılık, 2013), 168.

²⁴ İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar* (Ankara: Pegem Akademi, 2008), 85.

3. Toplumsal Sorunun Temel Kriterleri Nelerdir?

Toplumsal sorun, örgütsüzlük, kurumlar arası eşgüdümün olmayışı ve sosyal değişmeyi çağrıştırır; düzeltilmesi gereken bir “soruna”, bazen “toplumsal mühendislik” düzeyinde düzeltme isteğine işaret eder. Sapkın davranışlardan toplumsal çatışmalara kadar sosyal grupları ve toplumu ilgilendiren davranışlar, toplumsal sorunların içine girer.²⁵

Farklı statü, rol, çıkar, kültürel yapı, inanç vb. açısından bakıldığında “toplumsal sorun” üzerinde kolay anlaşılabilir bir kavram değildir. Diğer bir deyişle sosyal problem tanımı değerlere, sosyal yapıya, grupların çıkarları ve önceliklerine göre değişebilir.²⁶ Bir dinin/grubun bir konudaki önerisi diğer bir din/grup tarafından sorun olarak algılanabilmekte; bir çıkar grubunun ortadan kaldırmaya çalıştığı bir sorun bir başka grup için çözüm olarak değerlendirilmektedir. İslam’ın insan aklına zarar verdiği, sosyal hayatın doğal akışını engellediği, “bütün kötülüklerin anası” olduğu gerekçesiyle yasakladığı sarhoşluk veren maddeler, bazı dinlerde ve dini geleneklerde bu ölçüde bir sorun olarak görülmemektedir.²⁷ Başka bir örnek verecek olursak çevreyi kirlettikleri gerekçesi ile bazı fabrikaların kapatılması, yerleşim yerlerinden uzak yerlere taşınması ya da faaliyetlerinin sınırlandırılması için çalışan çevreci gruplar yanında; bu bölgede çalışan, geçimini buralardan temin eden gruplar, bahsi geçen fabrikaların varlığını ya da faaliyetlerini bir sorun olarak görmemekte aksine gerekli görmektedir. Bu sebeple bu kesim çevreci eylemlere destek vermemekte, onları ekmeklerine mâni oldukları gerekçesiyle eleştirmektedir.

“Sorunun” ne olduğu konusundaki uzlaşmazlık çözüme yönelik önerilerde de ortaya çıkabilmektedir. Bu sebeple toplumsal sorun kategorisindeki çeşitlilik kadar çözüm konusundaki öneriler de farklılaşabilir. Ancak yine de toplumsal sorunlar, “nesnel koşullar ve öznel endişeler” bağlamında ele alınarak bir tanım ve içeriğe kavuşturulabilir.²⁸

Diğerlerinden daha etkin olan bir grup, sosyal bir koşulu diğerlerine tehdit olarak tanımladığında; çok sayıda kişi bu durumdan etkilendiğinde ve söz konusu koşulların çözümü için kolektif

²⁵ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Deya Kömürcü - Osman Akınhay (Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 757.

²⁶ Robert Heiner, *Social Problems An Introduction to Critical Constructionism* (New York: Oxford University Press, 2010), 5.

²⁷ İslam alkol tüketimini açıkça yasaklamaktadır. Sarhoşluk verici maddelerin yasaklanması konusunda tedrici bir süreç izlenmiştir. Konuyla ilgili ilk ayetin inmesinden sonra Müslümanların bir kısmının alkol tüketmeye devam ettiği daha sonraki hükümlerin inmesinden ve bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır. İslam’ın alkol konusundaki bu tutumuna karşın Hıristiyanlarda ekmek-şarap ayini esnasında veya bazı mezheplerde birtakım ayinler sırasında alkolün en azından kesin olarak yasaklanmaması farklı bir durumun olduğunu göstermektedir.

²⁸ James M. Henslin, *Social Problems A Down-To-Earth Approach* (Boston: Pearson, 2011), 6.

bir eylem gerektiğinde²⁹; söz konusu durum topluma ya da belirli bir gruba karşı belirgin bir tehdit içerdiğinde sosyal problemden bahsedilebilir. Bu tehdidi doğal sorunlardan ayıran unsur, tehdidin doğadan değil toplumdan gelmesidir. Bu sebeple doğal afetler toplum için bir tehdit içermesine rağmen toplumsal sorun kategorisinde yer almazlar.³⁰

Bir problemin toplumsal sorun olarak tanımlanabilmesi için toplumsal hayatın akışına yönelik endişe uyandırması, insanlar tarafından istenmeyen bir şey olarak tanımlanması³¹ ve bir grubu veya toplumu rahatsız etmesi gerekir.³² Bu anlamda toplumsal sorun sosyal hayatın olağan işleyişine aykırıdır. Toplumda rahatsızlık uyandıran bir sosyal sorun gündelik hayat rutini içinde gözlemlenebilir. Ekonomik istikrarın bozulması sonucu kredi faizlerinin yükselmesi bazı toplum kesimlerinde endişe uyandırabilir ve ekonomik ilişki düzeninin değişmesi bir toplumsal sorun olarak görülebilir. Ancak bu ve benzeri değişim süreçleri sosyokültürel yapıya ve değerlere göre farklı algılanabilir. Sözelimi dini duyarlılıkları sebebi ile faiz, kredi vb. konvansiyonel bankacılık düzenine olumsuz bakan kesimler için yukarıdaki durum farklı değerlendirilebilir.

Bir problemin sosyal problem olarak tanımlanabilmesi için anlamlı sayıda insanı olumsuz etkilemesi gerekir.³³ Bir toplumda belirgin bir istatistiksel düzeye ulaşan ve endişe uyandıran “sorunlar” toplumsal sorundur. Toplumsal hayatın olağan akışına uygun olmayan bu sorunlar, suç ve sapma olarak tanımlanan davranışların daha sık görülmesine sebep olur.

Sosyal problemlerin insanlar tarafından üretilmiş olması ve çözümünün yine insan eylemine dayalı olması gerekir. Bir durumun “sosyal” vasfını kazanabilmesi insani faillik alanında yer almasına bağlıdır. Bu sebeple toplumsal problemin diğer problemlerden ayrılan özelliği insan eylemine dayalı olmasıdır. “Çarpık kentleşmeden” bir toplumsal sorun olarak bahsedilebilmesi bu olgunun insan iradesi ve eylemine dayalı olduğunu göstermektedir.

Bir toplumsal sorunun çözümü için kolektif toplumsal eylem gerekmektedir.³⁴ Günümüzde kimyasal-biyolojik silahlanma insan neslini tehdit etmektedir. Bu sorunun çözümü de insan iradesi

²⁹ Thomas J. Sullivan - Kentrick S. Thompson, *Introduction to Social Problems* (New York: Macmillan Publishing Company, 1988), 3.

³⁰ Nurşen Adak, “Sosyoloji ve Sosyal Problemler”, *Sosyal Problemler Sosyolojisi Dünyadan Ve Türkiye’den Örnekler*, ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 18; Paul B. Horton vd., *The Sociology of Social Problems* (New Jersey: Prentice Hall, 1988), 2.

³¹ Robert Heiner, *Social Problems An Introduction to Critical Constructionism*, 5.

³² Diana Kendall, *Social Problems In A Diverse Society* (Boston: Pearson, 2010), 3; James M. Henslin, *Social Problems A Down-To-Earth Approach*, 6-8.

³³ Paul B. Horton vd., *The Sociology of Social Problems*, 2.

³⁴ Diana Kendall, *Social Problems In A Diverse Society*, 3.

ve eylemine dayalı olarak gerçekleşecektir. Bu ve benzeri örnekler toplumsal sorunların ancak insani girişimlerle çözülebileceğini göstermektedir.

Toplumsal sorumlulukların yerine getirilmemesi, tedbirsiz davranılması doğal olayların toplumsal soruna dönüşmesine sebep olabilir. Deprem, sel, fırtına vb. doğal olayların engellenmesi mümkün değildir. En azından insanlığın bilgi seviyesi şimdilik bu düzeydedir.³⁵ Ancak deprem yönetmeliğine uygun bina inşa edilmemesi, dere yataklarına bina yapılması; doğal olayların peşinden büyük toplumsal sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilir. Şüphesiz bu durum yönetim düzeni ile ilişkili olduğu gibi toplumsal ahlak ile de ilgilidir. Deprem vb. afetlerden sonra ortaya çıkan yağmalama olayları da bu zaafın göstergesi olarak okunabilir.

Sosyal problemler, kendi içinde çözüme yönelik belirli bir iyimserlik barındırmaktadır. Sosyal bir problemin çözülebileceğine dair inanç, onun çözümünün mümkün olduğuna dair umutla ilişkilidir. Bu durumda toplum değiştirilmesi mümkün olan bir gerçeklikle karşı karşıya olduğunu bilerek hareket etmektedir. Ancak bu umutlu olma hali bir toplumsal yapının sosyal, kültürel yapısı, ekonomik imkânları, siyasi yönetim düzeni vb. ile ilişkilidir. Bu sebeple “öğrenilmiş çaresizlik” sosyal grupların “hiçbir şeyin değişmeyeceğine” yönelik düşüncelerini besleyebilir, çözüme yönelik çekingeni bir tavrın ortaya çıkmasına sebep olabilir. Bu tür durumlarda sosyal grupların gelecek beklentileri, inanç durumları, toplumsal ruh hali sosyal problemlerin çözümüne yönelik girişimlerine engel oluşturan sosyo-psikolojik gerekçeleri oluşturabilir.

Bir sorunun sosyal problem olarak tanımlanabilmesi için belirli bir süreklilik içermesi gerekir. Sorunun sıklık derecesi arttıkça, o sorun süreklilik kazanmaya başlar. Anlık, konjonktürel sorunlar sosyal problem olarak tanımlanamaz. “Gençlere kaynaklara dayalı dini bilgiler verilmezse bu konu sosyal bir probleme dönüşecektir” ya da “25-30 yaş grubunda boşanmalar artmaya başladı. Bu soruna bir çözüm getirilemezse önümüzdeki beş yılda bunun sosyal bir probleme dönüşme riski bulunmaktadır” gibi yargılar, henüz bir sosyal probleme dönüşmemiş ama bu riski barındıran bir değişmeden bahsetmektedir.

Kurumsal eşgüdümün gerçekleşmesi halinde toplumsal sorunlar azalma eğilimine girebilir. İşlevselci kurama göre bir kurumda ortaya çıkan değişme diğer kurumları etkiler. “Osmanlı neden yıkıldı?” sorusunun cevabı buna örnek teşkil eder. Devletin teknolojik gelişmeleri takip edememesi ekonomik gelişmeleri etkilemiş, siyaset kurumunda ortaya çıkan değişim ulemanın sosyal statüsünü

³⁵ Paul B. Horton vd., *The Sociology of Social Problems*, 5.

ya da ulemanın kaybolan itibarı din kurumunda dönüşümü beraberinde getirmiş böylelikle bazı sosyal sorunlar kompleks bir hal almış olabilir.³⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarında, muhtemelen kurumsal eşgüdüm eksikliği sebebiyle, Türkiye’de yönetici elitlerin toplumsal yapı ve kültürün doğasına uygun olmayan din politikası tercihleri din eğitimi alanında ciddi toplumsal problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Siyaset kurumu ile din kurumu arasında varlığı sorgulanacak düzeye gelen bu eşgüdüm sorunu giderildikçe Türkiye’de toplum rahatlamış, ara dönem politikalarının hâkim olduğu dönemde sosyal problem olarak yaşanan birçok konu artık tarihte kalmıştır.

Toplumsal sorunlar çoğunlukla hızlı sosyal değişme dönemlerinde ortaya çıkar. Durkheim, bu olguyu anomi kavramı bağlamında analiz etmektedir. Kısaca anomi, hızlı toplumsal değişme sürecinde toplumun yerleşik değer, norm, statü ve rol düzeninin esnemesi, yıpranması, kısmen veya tamamen ortadan kalkması sonucu toplumun yaşadığı değersizlik haldir. Bu dönemlerde alışlageldik toplumsal davranış kalıplarına gerekçe oluşturan unsurlar ortadan kalkmakta, birey, grup ve toplum sosyal ilişkilerde kararsızlık yaşamaktadır. Toplumsal hayata rengini veren değer ve normlar, statü ve rol düzeni kısa sürede yeniden düzenlenip yerleşik bir hal alamadığından sosyal ilişkilerde, gruplar arası etkileşimde dolayısıyla toplumsal işleyişte sorunlar çıkmaktadır.³⁷

Sosyokültürel unsurlar toplumsal sorun tanımına etki etmektedir. Bu anlamda bir olgunun toplumsal sorun olarak görülüp görülmeyeceği bir ölçüde kültür ile ilgilidir. Ailenin üretim birimi olduğu tarım toplumunda çocuk emeği üretimin bir parçası iken günümüzde çocuk emeği “istisna” olarak görülmektedir.³⁸ Aynı şekilde değerler bir olgunun “sorun” olarak görülmesine etki etmektedir. Kürtaj bu konuda verilebilecek en açık örneklerden biridir.³⁹

Kültürel sürekliliğin sağlanamaması, toplumun inanç, değer, gelenek ve normlarının yeni nesillere aktarılamaması kültürel kopuşu, kuşaklar arası çatışmayı doğurur. Bu süreçte toplumsal

³⁶ Nitekim Osmanlı aydını, Osmanlı'nın yıkılışı konusunda farklı unsurlara dikkat çekmekte bunlar arasında eğitim başta olmak üzere kurumların bozulması, teknolojik gelişmelerin takip edilmemesi, ilmiye sınıfının bozulması, devlet kademelerinde yükselme esaslarının bozulması gibi unsurlar sayılmaktadır. Bk. KoçiBey, *Koçi Bey Risalesi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1972), 24, 64. Prens Sabahaddin ve Said Halim Paşa ise bu unsurların birbirinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ifade ederek yapı sorununa dikkat çekmektedirler. Said Halim Paşa'nın görüşleri için bk. Said Halim Paşa, *Bubranlarımız ve Son Eserleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 231-238.

³⁷ Durkheim, anomi ile ilgili analizlerini İntihar adlı eserinde ortaya koymuştur. İlgili analizler için bk. Emile Durkheim, *Suicide A Study In Sociology*, çev. John A. Spaulding - George Simpson (New York: American Book-Knickerbocker Press, 1951), 258, 273, 276.

³⁸ Robert Heiner, *Social Problems An Intreduction to Critical Constructionism*, 5-7.

³⁹ James M. Henslin, *Social Problems A Down-To-Earth Approach*, 6-8.

yapı tarafından suç, yanlış, bozulma vb. sorunlu davranışlar daha fazla gözlemlenebilir. Diğer bir deyişle kültürel sürekliliğin sağlanamaması toplumsal sorunlara sebep olabilir.

Sosyal sapma ve suç kavramları kültürel unsurlarla birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Bu anlamda belirgin bir kültür yapısının egemen olduğu toplumsal yapılarda doğal akışa uygun olmayan şeylerin tanımında hangi kriterlerin temel alınacağı sorun oluşturmaktadır. İnançlar, gelenekler, değerler vb. belirli bir topluma rengini veren, kültürel unsurlara kaynaklık eden ve toplumun büyük bir kısmı tarafından onaylanmış hususlar sapma ve suçu tanımlar.

Sosyal problemlerin toplumsal hayatın doğal akışına aykırı yönü dile getirilmekle birlikte “toplumsal hayatın doğal akışı”, üzerinde tam olarak anlaşma sağlanabilecek bir yargı değildir. İşlevselci sosyologlar, sapmanın bazı durumlarda topluma faydalı sonuçları olduğunu savunmaktadır. Bir toplumda sapma davranışı, normların ihlali halinde yanlış ve doğrunun ortaya çıkmasına, karşıt gruplar arasında birlik ve beraberlik duygusunun aktarılmasına; kültürel ve ahlaki normların tanımlanmasına ve toplumsal değişime yardım etmektedir.⁴⁰

Sapma ve suç kavramlarının toplumsal sorunlarla ilişkisi bakımından tahlil edilmesi gerekmektedir. Sapma; psikolojik yaklaşıma göre suç işleme eğilimi olarak nitelenmekle birlikte sosyologlara göre kişilik tipi olmaktan ziyade toplumsal ortamların ve toplumsal sistemlerin formel bir özelliğidir.⁴¹ Klasik tanımda sapma “toplumsal olarak kabul görmeyen davranış ya da toplum tarafından üzerinde uzlaşma sağlanmış normların ihlali” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma sorunlu olarak gören bazı sosyologlar, tanıma “toplumun gelenek göreneklerine ve en önemli normlarına yönelik ciddi saldırı” şeklinde daraltmaktadırlar. Sapmayı görece bir şekilde tanımlama eğiliminde olan bir yaklaşıma göre ise sapma, kültürün bir inşa ürünü olarak görelidir. Sapma bu bağlamda bir grubun, toplumun fikir ve yargılarının ürünü olarak “inşa edilmiş” bir etikettir.⁴² Bu durumda bir olay veya olgu farklı gruplar tarafından farklı istikametlerde yorumlanabilir. Filistin’deki intihar bombacılarının eylemleri farklı bakış açılarına göre intihar, şiddet, şahadet, özgürlük eylemi olarak değerlendirilmektedir.

Toplumsal bir problemin çözüm yollarından biri kamu otoritesi tarafından sorun olarak görülen bir eyleme yaptırım öngörülmesidir. Yaptırım eylemin yasaklanması ile başlayıp çeşitli derecelerde ceza takdir edilmesi ile sonuçlanabilir. Bu sebeple suç; sosyolojik açıdan kişisel alanı aşır

⁴⁰ Newman, *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek Özet Basım*, 113.

⁴¹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 638.

⁴² Newman, *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek Özet Basım*, 113.

kamusal-toplumsal alana giren bir kuralı çiğnemeyi, buna karşılık meşru bir ceza ya da yaptırımın takdir edildiği, kamusal otoritenin müdahalesini gerektiren bir fiildir.⁴³

Hukuki açıdan bir fiilin suç sayılabilmesi onun fark edilebilmesi ve hakkında bir işlemin yapılmasını gerektirir. Bu sebeple sosyal hayatta suç olarak görülen ama istatistiklere girmeyen bir gerçeklik söz konusudur. Toplumsal sorunların tespiti ve çözümü noktasında hukukun yetersiz kalabilir. Bu sebeple suç tanımında ahlak, din vb. unsurların göz ardı edilmesi sosyal gerçekliğin ıskalanması sonucunu doğurabilir. “Suç açık bir sosyal problemdir çünkü bir birey veya grup tarafından diğer birey veya grupların haklarını tehdit eden ve ihlal eden ve sosyal düzeni bozan bir davranış modeli oluşturur.”⁴⁴ Ancak hem suçun tanımı hem de tespiti toplumsal problemler açısından sorunlu bir alandır. Sözgelimi, İslam can, mal, namus, akıl emniyetini önemser. Ancak alkol tüketiminin suç olmadığı bir toplumsal yapı buna aykırı düzenlemeler içerir.

Toplumsal sorunlar bağlamında temas edilmesi gereken kavramlardan biri de sosyal kontroldür. Toplumlar sosyal kontrol mekanizmasına sahip olmadan varlığını sürdüremez. Bu ilke en küçük topluluklar için bile geçerlidir. Adet, gelenek, görenek, sosyal ilişki ağları, dinsel kabuller, değer sistemleri sosyal kontrole gerekçe oluştururlar. Sosyal kontrol farklı araçlarla gerçekleştirilen bir süreçtir. Sosyal kontrol mekanizmaları toplumsal ilişkilere mündemiç bir şekilde kendi doğal sürecinde ortaya çıkar ve kontrolü gerçekleştirmek ister. Grup tarafından onaylanmama, prestij kaybı, alaya alınma, küçümsenme, dışlama bunun yollarından bazılarıdır. Sosyal kontrolü gerekli kılan en temel unsurlardan biri de toplumsal hayattaki düzen arayışıdır. Bu sebeple toplumsal sorunların çözümünde bahsi geçen unsurların dikkate alınmadığı durumlarda otorite devreye girerek sosyal kontrolü gerekirse güç kullanarak -şiddet dâhil- gerçekleştirmeye çalışır.⁴⁵

4. Din ve Kur'an'ın Toplumsal Sorunlara Genel Yaklaşımı

Din toplumu belirli bir hedefe mobilize etmekte, duygusal birlikteliği sağlamakta ve sosyal etkileşimi arttırmaktadır. Sahip olduğu ilkeler gereği dinler diğerkâmlık, fedakârlık, merhamet vb. insani duyguları telkin ederek ötekini anlamayı, kendi dışındakine müsamaha göstermeyi, kültürel ve sosyal bütünleşmeyi teşvik etmekte, tarihi örneklere ve güncel uygulamalara bakıldığında bunu başarmaktadır.

Dinin toplumsal sorunlar ile ilişkisi, dinin sosyal hayata etkisi ölçüsünde farklılık arz eder. Din, sosyal gruplar üzerinde etkili oldukça sosyal gruplar arası ilişkilerin daha mutedil bir çizgiye

⁴³ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 702.

⁴⁴ Adak, “Sosyoloji ve Sosyal Problemler”, 19.

⁴⁵ Berger, *Sosyolojiye Çağrı Hümanist Bir Perspektif*, 90,99.

evrileceği ve genel olarak kültürel uyumsuzlukların azalacağı iddia edilebilir. Diğer taraftan dinin sosyal hayata etkisi arttıkça toplumsal ilişkilerin çatışmadan uzak bir noktaya doğru gidebileceği öngörülebilir. Ancak bir toplumda dini farklılıklar azaldıkça bu olgunun gözlemlenmesi daha fazla mümkündür. Cumhuriyet sonrası, Türkiye'nin sosyal dokusunu biçimlendirmeye yönelik teşebbüsler bunun ilginç örneklerinden birini oluşturmaktadır. Cumhuriyetin yönetici elitleri her ne kadar kamusal alanda dinin görünürlüğünü sınırlamış olsa da Lozan antlaşması sonrası gerçekleşen mübadeleyi ulus inşası sürecinde bir fırsat olarak görmüşlerdir. Mübadele yoluyla gelen kitlenin hâkim unsurunun Müslüman-Türk olmasına özen gösterilmiş görünmektedir. Çünkü Türkiye'ye getirilen unsurların neredeyse değişmez özelliği budur.⁴⁶ Muhtemeldir ki dönemin yönetici elitleri Türkiye'nin toplumsal dokusunu dikkate alarak farklılıkları en aza indirip yeknesak bir ulus inşa etme konusunda dinin işlevinden faydalanmak istemiştir.

Dini-kültürel çeşitliliğin hâkim olduğu toplumsal yapılarda hâkim dini kitlenin din anlayışı ve diğerine karşı tutumu toplumsal sorunların ortaya çıkışı ve çözümü konusunda etkili olacaktır. Ancak sosyal hareketliliğin, iletişimin ve etkileşimin geçmişe göre daha hızlı yaşandığı günümüzde farklı din, kültür ve yaşam biçimlerinin birbiriyle daha çok yüzleştiği; farklı kültüre mensup bireylerin aynı sosyal ortamı geçmişe göre daha fazla teneffüs ettiği bir vakiadır. Kaldı ki artık sanal mekân paylaşımı fiziksel mekân paylaşımını geride bırakmaktadır. Bu sebeple dinin toplumsal sorunlarla ilişkisi bu boyutuyla birlikte değerlendirilmelidir. Çok kültürlülük bağlamında “ötekinin” nasıl algılanacağı, birlikte yaşamanın nasıl mümkün olacağı, farklılıkların nasıl yaşatılabileceği aktüel tartışmalar arasında yer almaktadır.

Dinin toplumsal sorunlara ve bu sorunların çözümüne etkisi bağlamında ele alınabilecek konulardan biri şehirleşme-suç ilişkisidir. Bu konudaki çalışmalara bakıldığında Türkiye'de, Avrupa ülkelerinden farklı olarak, şehirleşme ve suçun artışı arasında açık bir ilişki yoktur. Dönmezer'e göre bunun temel sebepleri arasında, birincil grupların şehirleşme sürecinde varlığını sürdürmesi, sosyal çözülmeye karşı koyan, sosyal kontrolü sürdüren, kültür çatışması ve anomiyi engelleyen toplumsal değerlerin şehirde de varlığını sürdürmesidir.⁴⁷ Bu olguyu Kıray, tampon kurumlar kavramıyla çözümlenmektedir. Buna göre “tampon kurumlar” hızlı ve kapsamlı değişme hallerinde, sosyal değişme süreçlerinde ortaya çıkarak işlevsel bütünleşmeyi mümkün kılan kurumlar ve ilişkilerdir.⁴⁸ Türkiye'de göç sürecinde dini grupların benzer bir fonksiyonu yerine getirdiği ifade edilebilir. Buna göre kırdan kente göçün yoğun bir şekilde gerçekleştiği şehirleşme sürecinde dini gruplar tampon

⁴⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Boğaç Turna (Ankara : Arkadaş Yayınevi, 2008), 480.

⁴⁷ Dönmezer'den aktaran Vejdî Bilgin, *Sosyal Çözülme ve Din*. (Samsun : Etüt Yayınları, 1997), 80.

⁴⁸ Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri* (İstanbul : Remzi Kitabevi, 1999), 1/438.

kurumlar olarak ortaya çıkmış, şehre uyum sürecinde birincil ilişkilerini sürdürmek isteyen toplum kesimlerinin entegrasyonunu sağlamıştır. Böylelikle göç süreci, Batı'da olduğu gibi suçların artmasına sebep olmamıştır. Elbette akrabalık ilişkileri, hemşehri dernekleri vb. bu konuda rolü olan diğer unsurlardır. Türkiye'de son dönemde yapılan çalışmalarda genel olarak kentleşme ile suç ilişkisinin birbirini beslediği görülmektedir. Buna göre kentler büyüdükçe suç oranları artmaktadır. Ancak bazı kentlerde bu oranlar genel durumdan sapmalar göstermektedir. Bir çalışmada yazar, büyükşehir statüsünde olmasına rağmen bazı kentlerde suç oranlarının düşük çıkmasını, dinî ve geleneksel toplum yapısının varlığını korumasına bağlamaktadır.⁴⁹

Dinin toplumsal sorunlarla ilişkisi bağlamında zikredilmesi gereken unsurlardan biri de ibadetlerin bireysel hayata ve toplumsal yapıya etkisidir. Din ibadetler aracılığı ile mensuplarının iradesini güçlendirir. Dindar bir insan adam öldürme, şiddetin farklı türleri, içki, kumar, zina gibi dinin günah saydığı, kötü gördüğü şeylerden uzak durur. Toplumsal sorunların çözümünde bireysel çabalar yeterli gelmez. Dindar insanların bu konudaki katkısı, bu sorunların çözümünü önceleyen bir toplumsal yapıyı oluşturmaları, bu konuda ortaya çıkacak teşebbüslere destek olmalarıdır. Böylelikle dinler, mensupları eliyle toplumda sorunlara karşı güçlü sosyal kontrol mekanizmalarını ortaya çıkarır.⁵⁰ Zaten dinin kendisi öncelikle bir sosyal kontrol mekanizmasıdır.

İbadetlerin toplumsal yapıya etkisi ve sosyal sorunlarla ilişkisi konusundaki değerlendirmelerden biri Ba-Yunus ve Ahmed'e aittir. Buna göre bir İslam toplumunda sapma ve bozulmanın tohumları ilk olarak Müslümanların kitlesel olarak namaz ve orucu terk etmesi ile başlar. Bu iki eylemi sosyal hayatında hissedilir derecede yaşatan Müslüman toplumlar için İslamlaşma ihtimali her zaman mümkün iken aksi durum sapma ve sosyal sorunlarla daha fazla yüz yüze kalmayı doğurur.⁵¹ Buna ilave olarak zekât ibadetinin toplumsal etkisi de bu boyutuyla değerlendirilebilir. Zekât ibadetinin pratiği ülke çapında düşünüldüğünde; devletin imkânları sınırlı olsa bile zekât bir sosyal yardımlaşma unsuru, işsizlik sigortası fonu ya da gelir adaletini sağlayan bir unsur olabilir. İçinde yaşadığımız dünyanın gelir adaletsizliği, tüketim anlayışı, hazcı kültürü dikkate alındığında zekât,

⁴⁹ Mithat Arman Karasu, "Türkiye'de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57/4 (2008), 264. Bir başka çalışmada da komşuluk kültürünün yıpranmadığı kent dışı alanlarda yüz yüze ilişkilerin suç işlemeyi azalttığı, hak, hukuk düşüncesine dayalı ahlakın suç oranlarını azaltmada etkin bir unsur olacağı ifade edilmiştir. Bk. R. Cengiz Derdiman, "Kentleşmenin Suça Etkisi ve Kentlilerin Suçla Mücadelesinin Sosyal ve Hukuki Boyutları", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 19/3 (2010), 54, 63.

⁵⁰ Bilgin, *Sosyal Çözüm ve Din.*, 134.

⁵¹ İlyas Ba-Yunus - Ferid Ahmet, *İslam Sosyolojisi : Bir Giriş Denemesi.*, çev. Rıdvan Kaya (İstanbul : Bir Yayıncılık, 1986), 86.

sadaka gibi dini görev ve duyarlılıkların toplumsal sorunların çözümü konusundaki potansiyeli tahminlerden daha ileri seviyede olmalıdır.⁵²

Dinin toplumsal sorunlar karşısında etkin olabilmesi için dini değerlerin hem bireysel hem de toplumsal-kurumsal düzeyde etkin olması gerekir. Böyle olmadığında parçalı bir şekilde dini öğelerin gündelik hayatta yer alması fazla bir anlam ifade etmeyecektir. Aile yaşamında din önemli bir unsur olsa da toplumsal hayatın diğer alanlarında dini değerlerin yeterince etkin olmaması sebebi ile boşanmalar önlenememektedir. Çünkü aile fertleri -birey olarak- dini dünyadan uzaklaştıkça nikâhın kilisede, camide ya da bir başka dini mekânda yapılması sonucu değiştirmemektedir. Bu durumda dini öğeler sembol derecesinde kalmaktadır.

Diğer bir husus da bireysel din anlayışlarının öne çıkması ile dindarlığın toplumsal problemlerin çözümünde sağlayacağı katkıların sınırlamasıdır. Bu durumda bireysel dindarlık toplumsal tehditlere karşı savunmasız kalmaktadır. Toplumsal yapının sorun olarak görmediği erotizm, teşhirci eylemler, fuhuş bireysel bir hak olarak görülüp, serbest olursa bireyin dinin emirlerine uygun hareket etmesi zorlaşmaktadır.

Günümüzün bireyci anlayışı, dini kimliği de bireysel tercihlere bağlı olarak yeniden kurmayı telkin etmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan dini kimlikler, toplumsal hayata katılmaması gereken, daha açıkçası dini bir vicdan işi olarak gören bir anlayıştan beslenmektedir. Bu şekilde temellendirilen bir dindarlık, din alanını, toplumun sınırlarını esnetmeyecek bir şekilde sınırlayan, dinselliği, sosyal ilişkilerin dışında bırakan bir yaklaşıma dayanmaktadır.⁵³ Dini bir vicdan işi olarak tanımlayıp toplumsal hayatta sınırlı bir alana hapseden anlayışın toplumsal sorunların çözümünde dine aktif bir rol yüklemeyeceği açıktır.

5. Bazı Toplumsal Sorunlar Karşısında Din ve Kur'an

Yukarıdaki bilgi ve tartışmalar bir taraftan insanın aktif rolüne vurgu yaparken bir taraftan da toplumsal hayatı düzenleyecek, hayatın işleyişine dair ana ilkeleri vaz edecek ilahi bir boyutun gerekliliğini ortaya koymaktadır. Aksi halde bireylerin farklı çıkar, beklenti, istek vb. durumları arasında tercih yapma imkânının bulunmadığı, her şeyin göreceli ve bilinemez bir şekilde tanımlanabileceği bir vasata ulaşılır ki; bu durumda sosyal yaşamda doğru, gerçek, hak, ideal gibi olgulardan

⁵² 2020 yılında bütün dünyayı etkisi altına alan Covid 19 Pandemi sürecinde Türkiye’de ortaya çıkan yardımlaşma kültürü burada özellikle zikredilmelidir. Yazarın gözlemlerine göre bu süreçte dini çerçevede zekât, sadaka; genel anlamda Türkiye toplumunun yardımlaşma kültürü toplumsal bütünlüğün korunması ve mağduriyetlerin giderilmesinde önemli katkı sağlamıştır. 30 Mart 2020 tarihinde Cumhurbaşkanlığı öncülüğünde tamamen gönüllülük esasına dayalı olarak *Biz Bizle Yeteriz Türkiyem* kampanyası başlatılmıştır. Kampanyaya 23 Mayıs 2020 tarihi itibarıyla 2.030.380.771 TL bağış yapılmıştır. Bk. “T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı”, *Biz Bizle Yeteriz Türkiyem*.

⁵³ Bilgin, *Sosyal Çözülme ve Din.*, 170.

bahsetmek imkânsız hale gelir. Bu da sosyal yaşamı düzenlemeyi öngören bütün talep ve düzenlemeleri geçersiz kılar. Sonuç kargaşadır. Bu metinde Kur'an-ı Kerim'den hareketle ortaya konan önerilerin toplumsal sorunların çözümü konusunda aktif bir katkı sağlayacağı savunulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in sosyal sorunlara bakışı bağlamında ilk olarak zikredilmesi gereken konulardan biri yukarıdan beri vurgulandığı gibi insanın bir halife⁵⁴ olarak konumlandırılması, yeryüzünün imarının inançlı bireylere görev olarak verilmesidir. Allah insanın akıl sahibi, yaptıklarından sorumlu bir varlık olduğunu; yaş ve kuru her şeyin mutlaka hesabının görüleceğini ifade eder. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'da toplumsal problemler, sosyolojik literatürün yaklaşımına da uygun olarak, insanın kendi yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak görülmektedir. Bu sebeple insan sorumlu-özne bir varlık olarak hayata katılmalı, ilahi rehberliğin yönlendirmesi ile toplumsal hayatı insani özüne uygun olarak inşa etmelidir.

Kur'an-ı Kerim'in genel üslubu, ayrıntılara inmeden meselenin özünü ortaya koymaktır. Toplumsal problemlerin çözümüne yönelik öneri ve yaklaşımının da bu şekilde olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla Kur'an, toplumsal problemlerin çözümü konusunda, toplumun ama daha özel olarak müminlerin, bu ana ilkeler ışığında hareket etmesini öngörmektedir.⁵⁵ Daha açıkçası Kur'an-ı Kerim'i her konuda söz söyleyen, her meselenin açık çözümlerini barındıran bir metin olarak görmek İslami tebliğin amacı ve İslam'ın insana yüklediği anlam⁵⁶ ile uyuşmamaktadır.

Kur'an'ın insanlar arası ilişkilerde öngördüğü nizamaya itaat sağlandığında toplumsal sorunların çözümünün daha kolaylaşacağı aşikârdır. Açıkçası İslam'ın toplumsal sorunlar karşısındaki ana

⁵⁴ Halife kelimesi Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde (el-Bakara 2/30, el-En'am 6/165, en-Neml 27/62, el-Fâtır 35/39, es-Sa'd 38/26) Allah'ın seçerek bazı yetkiler verdiği, kendisine vekil kıldığı ve diğer varlıklar üzerinde tasarruf yetkisi tanıdığı bir varlık olarak insana işaret etmektedir. Halife sıfatı yeryüzünde Allah'ın hükümlerini yürütecek bir sorumluluk yüklenmeyi gerektirmektedir. Bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 1/255.

⁵⁵ Kur'an-ı Kerim, bazı ayetlerde bozgunculuk yaparak toplumun huzurunu bozmamayı (el-Şuara 26/183), bazılarının yeryüzünde bozgunculuk yaptığını ve toplumun ıslahı için çalışmadığını (en-Neml 27/48), Allah'ın bozgunculuk yapanları ve zulmedenleri sevmediğini (el-Kasas 28/77), yeryüzünde fesat çıkarıcıların lanetlendiğini (er-Rad 13/25), fitnelerin toplumsal felakete yol açacağını (el-Enfal 8/25) belirtmektedir. Bu ayetlerdeki özel örneklerden toplumsal sorunların çözümü için gereken ilkelerin çıkarılması mümkündür.

⁵⁶ Kur'an'da insanın üstünlüğü, yaratılışının farklılığı ve bilgi üretebilme yetisine dayandırılmaktadır. Kur'an'da insanın bilgi üreten bir varlık olması onun olumsuz yanlarını öne çıkarmaya engel olarak görülmüş ve insanın değeri vurgulanmıştır. İnsan Allah'tan hem emir alan hem de bilgi alan bir varlık olarak yaratıcıya en yakın varlıktır. Bk. Yaşar Nuri Öztürk, "Kur'an'da İnsan Kavramı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 14-15. Diğer taraftan insanı diğer varlıklardan farklı kılan en önemli özelliği irade sahibi olmasıdır. Kur'an'da, insanın diğer varlıklardan bazı yönleri itibarıyla üstün kıldığı, farklı yaratıldığı, seçtiği, kendisine emanetin yüklendiği bir varlık olarak yaratılmışların çoğundan üstün bir varlık olduğu ortaya konmaktadır. Bk. el-İsra 17/70, et-Tin 95/4. Ancak bu üstünlük ilahi irade istikametinde ortaya koyduğu yaşamla eşdeğer bir şekilde sürdürülebilir. Aksi halde insanın "esfele safilini" boylayacak, "hayvanlardan daha aşağı" bir varlık haline dönüşeceği ifade edilmektedir. Bk. el-Mücadele 58/20, et-Tin 95/5.

ilkeleri sünnetullah bağlamında düşünüldüğünde İslam toplumları ile sınırlı olmayan bir çözüm önerisi barındırmaktadır. İslam'ın toplumsal öngörülerine, sosyal hayata dair yaklaşımına hangi toplum uyarsa⁵⁷ o toplum başarıya ulaşacaktır.⁵⁸ Çünkü Allah yarattıkları için olguların ve olayların kendisine tabi olduğu yasalar takdir etmiştir. Bu yasalar halk dindarlığının bir parçası olarak zikredilen ve bireyin fail olma özelliğini geri plana atan “kaderci anlayışı” değil Kur'an'ın sünnetullah dediği ve insan bilimlerinin araştırma konusunu teşkil eden “varlık ilkeleridir”.⁵⁹

Kur'an'ın toplumsal sorunların çözümüne yönelik tutumunun bir yönü de insanlığın birikimini görmezden gelmemesidir. Kur'an akliselim, insanın toplumsal sorumluluğuna ve insanın diğer yaratılmışlardan farkına dikkat çekmektedir. Bundan mütevellit Kur'an'ın toplumsal sorunlara yaklaşımında dikkat çeken bir unsur da toplumun “ıslahıdır”. Kavramsal içeriği açısından bakıldığında “ıslah” doğru olan bir şeyin bozulmuş yanlarını düzeltmeyi içerir. Daha açıkçası Kur'an'ın toplumsal yapının bozulan unsurları karşısındaki tutumu “yıkma” değil “değiştirmek” ve “dönüştürmektir”. Hz. Peygamberin güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilmesi İslami tebliğin özüne işaret etmektedir.⁶⁰

Kur'an, toplumsal sorunların çözümünde tedrici bir yöntem tercih eder. En genel anlamda “...Sen katı kalpli olsaydın senin etrafından dağılıp giderlerdi...”⁶¹ ilkesinden başlayan hedef kitlenin özelliklerini dikkate alma; dini bir hükmün tebliğinde aşamalı bir yaklaşımı benimseme konusunda en somut gerçekliğine kavuşur. Sarhoşluk veren maddelerin yasaklanması konusu bunun en açık örneklerinden biridir. Konuyla ilgili olarak sırayla “zararının faydasından fazla olduğu”⁶² “sarhoş iken namaza yaklaşılmaması”⁶³ ve “sarhoşluk veren maddelerin tümüyle yasaklanması”⁶⁴ tavsiye ve emirlerinin gelmesi, bir sosyal problemin çözümünde aşamalı bir yöntemin benimsendiğini göstermektedir.

⁵⁷ Konuyla ilgili olarak 19 Mayıs 2019 tarihinde “2018'in en İslami ülkeleri listesi; ilk 40'ta Müslüman ülke yok” başlıklı haber değerlendirme konusu yapılabilir. Bu tarihlerde Türkiye medyasında farklı versiyonlarla yer alan bu habere göre “Her yıl açıklanan İslamilik Endeksi'nde ilk 20'de Kuzey Avrupa ülkeleri ağırlıkta olurken, ilk 50'de sadece 4 Müslüman ülke var. Türkiye ise sıralamada 95. sırada” yer almaktadır. Kanaatimce bu konunun belirli rezervlerle ve “İslamilik Endeksi”nin içeriği ayrıntılı olarak analiz edilmek kaydıyla ele alınması gerekmektedir. Ancak yine de *sünnetullah*a bağlı bir şekilde hareket edildiğinde bunun toplumsal sonuçlarının nasıl ortaya çıkacağı konusunda dikkate alınması gereken bir husus olarak görünmektedir.

⁵⁸ Ba-Yunus - Ahmet, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, 75-76.

⁵⁹ Celaleddin Vatandaş, “Kur'an'ın Hayata Müdahalesi (Bireyin ve Toplumun İnşası)”, *XI. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Risale* (Samsun'da Kur'an Günleri, Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 177.

⁶⁰ Vatandaş, “Kur'an'ın Hayata Müdahalesi (Bireyin ve Toplumun İnşası)”, 185.

⁶¹ Ali İmran 3/159.

⁶² en-Nahl 16/67.

⁶³ en-Nisa 4/43.

⁶⁴ el-Maide 5/91.

Sarhoşluk veren maddelerin yasaklanması örneğinden hareketle; Kur'an'ın toplumsal problemlerin çözümünde toplumsal hazırbulunuşluğu dikkate aldığı ifade edilebilir.⁶⁵ Buna göre Kur'an, sosyal sorunların ortadan kaldırılması sürecinde toplumsal yapının sosyokültürel özelliklerini dikkate almaktadır. İbn-i Haldun'a kulak verecek olursak peygamberlik müessesesi bile toplumsal yapının özellikleri ile ilişkilendirilebilir. Ona göre bir peygamberin başarıya ulaşması sebep asabiyeti ve nesep asabiyetini birleştirmiş olması ile ilişkilendirilebilir.⁶⁶ Kaynak değeri, siyasi boyut, bağlayıcılığı tartışılmalı olan "Halifeler Kureys'tendir" ifadesi bu teori açısından yorumlandığında "Mekke toplumunun yönetici sınıfı ve yönetim tecrübesi Kureys kabilesindedir" anlamına gelmektedir.⁶⁷ Toplumsal sorunların çözümüne ilişkin bu çerçevede sorunlara yaklaşım konusunda Müslüman bireylere esneklik tanımakta; değişen şartlar, farklı toplumsal yapılar, kültürel özellikler, tarihsel tecrübe bağlamında "tedrici yöntem"⁶⁸ ve "toplumsal hazır bulunuşluğa" dikkat çekmekte, problem çözümede yeni yaklaşımlara imkân tanımaktadır.

Kur'an'ın toplumsal sorunlara yönelik yaklaşımını değerlendirebileceğimiz bir başka husus da Mekke ve Medine dönemi olgusudur. İslam toplumu için şirkin başlı başına bir toplumsal sorun olarak görüldüğünü dikkate aldığımızda; Kur'an'ın İslam toplumunu inşa ve toplumsal sorunlara tedrici yaklaşma özelliği daha fazla dikkatimizi çeker. Burada öne çıkan bir başka husus ise toplumsal sorunların çözümünde de bize rehberlik edecek olan "önce zihinsel temizlik" "zihniyet dönüşümü" "bireyi ikna etme" yaklaşımıdır. Buna göre Kur'an toplumsal sorunlarla ilgili önce farkındalık oluşturulmasını, problem üzerine düşünülmesini ve daha sonra çözümü yolunda çaba sarfedilmesini öngörür. Geniş planda düşünüldüğünde Mekke ve Medine dönemi toplumsal sorunlara müdahale açısından; önce bir sorun hakkında farkındalık kazanma, sorunun çözümüne yönelik hazırlık yapma ve çözüme yönelik teşebbüste bulunma olarak okunabilir.⁶⁹ Kur'an'da bireyin sorumlu bir varlık olduğunun sıkça hatırlatılması, kâinatta olan olaylar üzerinde düşünmeye davet edilmesi, in-

⁶⁵ Bk. Gökhan Atmaca, "Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'an'ın Toplumu İnşası", *Toplum Bilimleri Dergisi* 8/15 (2014), 233-248.

⁶⁶ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 379.

⁶⁷ M. Said Hatiboğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureysiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1979), 121-213.

⁶⁸ Elmalılı'ya göre "hamrın" yasaklanması kademe kademe gerçekleşmiştir. Konu ile ilgili ayetler sırasıyla Nahl 16/67, el-Bakara 2/219, en-Nisa 4/43 ve el-Maide 5/90 ayetlerdir. Bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/65.

⁶⁹ Okumuş, Mekki surelerde inanç, düşünce ve bireysel konulara ağırlık verildiğini, Medeni surelerde ise sosyal ilişkiler, diğer dinlerle ilişkiler ve devletlerarası ilişkiler gibi konular üzerinde durulduğunu ifade etmektedir. Bu tespitler genel anlamda bizim savunduğumuz yaklaşımı desteklemektedir. 16, 17 Bk. Mesut Okumuş, "Kur'an'ın Tedrici Nüzül Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine", *Eskiyeni* 27 (2013), 16, 17.

sanın eliyle yaptıkları sonucu kendini tehlikeye attığı vurgusu, bazı konuların “farz-ı kifâye” bağlamında toplumsal bir sorumluluk olarak hükme bağlanması bu çerçevede zikredilebilecek hususlardır.

Bu metnin temel amacı toplumsal problemlere sosyolojik perspektiften hareketle bir çerçeve çizmek, insanın sosyal problemlerin çözümünde özne olma rolüne vurgu yapmak ve bu çerçeve bağlamında Kur’ân’da dile getirilen bazı toplumsal problemlere ve çözüm önerilerine dikkat çekmektir.

Metnin takip eden bölümünde, Kur’an-ı Kerim’de dikkat çekilen (hepsini ifade etmek metnin sınırları bağlamında mümkün olmayacağından) başlıca toplumsal problemlere temas edilecek, bu konular yukarıda ortaya konan çerçeveye uygun olarak kısaca analiz edilecektir.

5.1. Şirk

Düzgün,⁷⁰ şirk ile kutsalın kâinattan kovularak yerine birey ve toplumun konduğunu böylelikle hakikatin bireysel veya sosyal inşaya dönüştürüldüğünü belirtmektedir. Bu bakış açısı ile varlık ve değerlerin kaynağının Allah ile irtibatı koparılmış olmaktadır. Düzgün’e göre bu durum, insan trajedyasının başlangıcıdır. Zira ilahi iradeyi saf dışı bırakarak onun yerine sonsuz tanrılar ikame etmek toplumsal düzenlemeler konusunda ümitleri ilahi iradeyi dışlayan sosyal değerlere bağlamaktır. Bunun sonucu da toplumsal yaşamda kargaşayı hâkim kılacak üst değerler yaratamama trajedisinin doğmasıdır.

Kur’ân-ı Kerim şirk kavramını farklı türevleri ile birçok âyette ele almaktadır. Kur’ân’da Allah’ın varlığı ve birliği inancının birçok âyette açıkça ifade edilmesinin yanı sıra herhangi bir varlığın O’nun ulûhiyyetine ortak koşulmaması (“De ki: “Ben ancak Allah’a kulluk etmek ve O’na ortak koşmamakla emrolundum...”⁷¹) sadece O’na kulluk edilmesi, ancak O’ndan yardım istenmesi ve O’na sığınılması (“Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”)⁷², şefaatin ancak Allah’tan beklenmesi ve O’nun izniyle gerçekleşeceğine inanılması⁷³, Allah’a secde edilmesi (“Eğer gerçekten Allah’a kulluk ediyorsanız, onları yaratan Allah’a secde edin.”)⁷⁴ buyurulmaktadır. Şirkin küfür olduğu⁷⁵, Allah’ın şirki asla bağışlamayacağı, en büyük

⁷⁰ Şaban Ali Düzgün, “Kur’an’ın Tevhit Felsefesi”, *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 9.

⁷¹ er-Ra’d 13/36.

⁷² el-Kehf 18/110.

⁷³ el-Bakara 2/255, Yûnus 10/3, ez-Zümer 39/44.

⁷⁴ el-Fussilet 41/37.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/151.

günah olduğu, doğru yoldan sapma anlamına geldiği⁷⁶ ve büyük bir zulüm olduğu⁷⁷ belirtilmektedir.⁷⁸

Kur'an'ın ilgili âyetlerinden yola çıkarak; şirkin kâinatın birliği ve düzenini bozması sebebiyle fikri anlamda küfre ve zulme kapı açtığı bu sebeple de büyük bir toplumsal sorun olarak görüldüğü ifade edilebilir.⁷⁹ Zira şirk ilahi irade açısından toplumsal yaşamdaki düzen fikrini derinden sarsan bir davranıştır. Bu anlamda Allah'ın birliğini tanımamak toplumsal yaşamda kargaşa potansiyelini arttırmak demektir.⁸⁰ İlahi dinlerin öncelikli hedefinin tevhit akidesini yerleştirmek olması da buna matuf bir durum olmalıdır. Ancak şirkin toplumsal bir sorun olarak etkisi öncelikle İslam toplumlarında hissedilecektir.

Günümüzde toplumsal hayatın içine gizlenmiş çeşitli semboller aracılığıyla bireylere telkin edilen ve şirk unsuru içeren birçok örneğe rastlamak mümkündür. Şüphesiz böylesi bir yaşam biçiminin hayata hâkim olmasında, tarihi derinlerde bulunan ve bugün sonuçlarını çaresizce gözlemlediğimiz pozitivist anlayışların yeni biçimleri, modern versiyonları zikredilebilir. Modernitenin hakikati din ve gelenekten bağımsız olarak, tek biçimli ve dayatmacı bir şekilde biçimlendiren anlayışı bunun bir ucunu oluştururken; kutsalı bütünüyle göreceli bir olgu olarak tanımlayan ve kutsalın buharlaşması, hakikatin göreceleşmesi ile sonuçlanan postmodernizm başka bir ucunu oluşturmaktadır. Her iki dönemde de “insan” kutsala karşı hakikati inşa etme gücünü kendinde bulan böylelikle Tanrıya şirk koşan bir varlık olarak konumlandırılmaktadır.

5.2. Suç ve Şiddet

Şiddet, zarar verici ve üzücü sonuç doğurmaya yönelik her türlü davranış anlamına gelir. Arapça aslında “güç, kuvvet, zorluk, felaket, afet, bağlamak” anlamları⁸¹ vardır. Kamus-ı Türkî’de⁸² ise “sertlik, tazir ve cezada mübalağa, müsaadesizlik, sıkı” olarak tanımlanmaktadır. İnsana fiziksel

⁷⁶ en-Nisâ 4/48, 116.

⁷⁷ Lokmân 31/13. Bu ayette şirkin en büyük zulüm olduğu gerçeğine özellikle dikkat çekilmektedir.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakefi İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/195-196.

⁷⁹ “Toplumsal Sorunun Temel Kriterleri Nelerdir?” başlığı altında ele alındığı gibi toplumsal sorunların “nesnel koşulları ve öznel yorumları” söz konusudur. Bu anlamda toplumsal sorunlar bir ölçüde değer bağımlıdır. Din, toplumsal yapı ile etkileşim halinde toplumu bütünleştirici bir unsur olarak öne çıkar. Ancak bu bütünleştiricilik rolü öncelikle kültürel çeşitliliğin az olduğu sosyal yapılarda belirginleşir. Buradan hareketle şirk, İslam toplumları bağlamında bir toplumsal sorun olarak görülebilir. Deizm, ateizm tartışmalarını da bu bağlamda görmek mümkündür. Zira –olgusal boyutu bir tarafa- “gençlerin deist ya da ateist olduğu” tartışmaları Türkiye toplumunda bir endişe oluşturmuş görünmektedir. Bu konudaki tartışmalar için 2017-2019 yılları arasında Türk medyasında yapılacak kısa bir tarama yeterli olacaktır.

⁸⁰ “Kur'an'ın Tevhit Felsefesi”, 9.

⁸¹ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık, 1995), 434.

⁸² Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türk-i* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004), 603.

ve ruhsal zarar veren eylemlerin bütünü şiddet olarak değerlendirmek mümkündür. Kimi değerlendirmelerde, din mensuplarının uyguladıkları şiddeti tanımlamak üzere kullanılan “dinsel şiddet” özü itibarıyla Kur’ân’ın yasakladığı bir eylemdir. Ancak bu noktada tanımın sınırlarını zorlayan bazı eylemleri şiddet kategorisine dâhil etmek bir kavram kargaşasına sebep olmakta, din mensuplarının sosyopsikolojik ve sosyoekonomik sebeplerle gerçekleştirdiği birtakım faaliyetlerinin dine mal edilmesi de ayrı bir sorun olarak değerlendirilmektedir.

“Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır...”.⁸³

Kur’ân’ın şiddet olgusuna bakışını ortaya koyan bu âyet; haksız yere adam öldürmeyi bir cana şiddet uygulama olarak görmekte ve bu konuda keyfi davranmayı yasaklamaktadır.

Kur’ân, şiddetin farklı yönlerine dikkat çekmekte, örneğin dinsel şiddeti yasaklamaktadır. “Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.”.⁸⁴ Kur’ân’ın ince mesajlarına rağmen günümüzde bazı dini gruplar özelinde dinsel şiddetin örneklerine rastlamak mümkündür. Hakikat tekelciliği, ehl-i sünnet tekelciliği⁸⁵, dini grup tekelciliği dinsel şiddetin dini gruplarda gözlemlenen örnekleri arasındadır.

5.3. Yanlış Cinsel Tercihler

Kur’ân, yanlış cinsel tercihleri bir sapma olarak görmekte “Lût’u da Peygamber olarak gönderdik. Hani o kavmine şöyle demişti: Sizden önce âlemlerden hiçbir kimsenin yapmadığı çirkin işi mi yapıyorsunuz?”⁸⁶ âyetinde de belirtildiği gibi gayri meşru cinsel tercihlerin insanlığın geleneğine uygun olmayan bir davranış olduğu ifade edilmektedir.

⁸³ el-Maide 5/32.

⁸⁴ el-İsra 17/23.

⁸⁵ Bu ifade ile kastımız ehl-i sünnet savunuculuğu değil, ehl-i sünneti daraltılmış bir bakış açısı ile yorumlayıp kendi dışındakine, dinsel düşüncesini sorgulamaya mahal bırakmaksızın dayatan dini yapılardır. Zira bu tür tutumlarda gözlemlenen temel unsur kendi anlayışı dışındakileri ötekileştirmedir. Ancak bu yaklaşımı tek bir kategori ile ifade etmek mümkün değildir. Yelpazenin bir ucunda kendi görüşüne samimiyetle bağlı gruplar bulunurken diğer bir ucunda tekfire varan söylemlere rastlanmaktadır.

⁸⁶ A’raf 7/80.

Kur'ân, eşcinselliği toplumsal hayatı felce uğratan azgın bir davranış olarak görmekte ve helak sebebi olarak değerlendirmektedir. Ahlaki çöküşün açık göstergelerinden biri olarak değerlendirilebilecek bu tür fiiller, insan cinsinin temel özelliklerine aykırı, akl-ı selimin çirkin gördüğü ve İslam tarafından yasaklanan bir toplumsal çöküş örneğidir.

Zina da aynı kapsamda değerlendirilen bir fiildir. “Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.”⁸⁷ Zina etmek olgun müminin vasfı değildir.⁸⁸ Zina fiilinin had cezası gerektirdiği ve cezanın toplumun gözü önünde uygulanması hükmü⁸⁹, öncelikle bu fiilin toplumsal bir soruna dönüşmemesi yönünde alınmış bir tedbir gibi görünmektedir. Zina fiilinin yasaklığını ifade eden âyeti kerimede geçen “yaklaşmayın” emri de bu fiilin toplumsal bir soruna dönüşmeden önlenmesi için alınan bir tedbir olarak görülebilir.

5.4. Adaleti Yerine Getirmeme

İslami literatür, bilhassa siyasetname geleneği, zulüm üzere kurulmuş bir yönetimin payidar olamayacağı⁹⁰ sıklıkla dile getirmektedir. Adaletle davranmak öncelikle yöneticilerin görevi olsa da temelde bir insan özelliğidir. “Adalet mülkün temeli” olmakla sosyal ve siyasi hayatın kurucu unsurudur. Eski Hint-İran nasihatname ve siyasetnamelelerinde siyasi hâkimiyet, adalete sıkı sıkıya bağlı bir kavramdır. Kutadgu Bilig başta olmak üzere İslami geleneği biçimlendiren eserler de bu kavramsal ilişkiyi korumuş ve sürdürmüştür.⁹¹

Adalet hissinin kaybolduğu bir toplumsal yapı; yapı bozumuna uğramış, güvensiz ve endişeli bir toplumdur. Zira infitar suresinin “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”⁹² şeklindeki âyetleri insanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, âhenk ve estetik görünümü, adâlet kavramıyla ifade etmektedir. Şura suresi on beşinci âyette⁹³ ise “adâlet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatla gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemal”⁹⁴ olarak tanımlanmaktadır. İslam felsefecilerinin düzen fikri bağlamında adalet, her şeye hakkını vermek,

⁸⁷ el-İsra 17/32.

⁸⁸ el-Furkan 25/68.

⁸⁹ en-Nur 24/2.

⁹⁰ Bk. İmam-ı Gazali, *Devlet Başkanlarına "Nasihat-ül - Müllâk*, 52.

⁹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı Taribinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018), 15-30.

⁹² el-İnfitar 82/6-8.

⁹³ (Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolduğun gibi dosdoğru ol. Onların hevâ ve heveslerine uyma ve şöyle de: “Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah, hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O'nadır.” el-Şura 42/15.

⁹⁴ Mustafa Çağrırcı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

her şeyin aslına rücu etmesi ile açıklanmaktadır. Buna göre adalet her şeyin yerli yerince yapılması, ölçü, denge gibi kavramlarla ilişkilidir. Kur'ân'da İslam toplumunun bir özelliği olan “vasat ümmet” müfessirler tarafından “adalet” kavramıyla karşılanmıştır.⁹⁵ Toplumsal yapının sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, adalete uygun bir düzenin devamına ihtiyaç hisseder. Bu öngörünün sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi hayatın bir kanuna göre düzenlenmesi ve bunun icrasına bağlıdır.

Yönetim düzeni açısından adaletin tam uygulanmaması ya da ortadan kalkması ile neticelenecek bir durum “emaneti ehline vermemektir”. “Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla iştir, hakkıyla görendir.”⁹⁶ ayet-i kerimesi bu duruma dikkat çekerek, emanetin ehline verilmemesinin toplumsal sorunların kaynağı olacağına işaret etmektedir. Bu sebeple müminler “Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler.”⁹⁷ nitelemesine uygun görülmektedir.

5.5. Ölçü ve Tartıyı Tam Yapmama

“...Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin...”⁹⁸, “...Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın...”⁹⁹, “Ölçtüğünüzde ölçmeyi tam yapın, doğru terazi ile tartın. Bu daha hayırlı, sonuç bakımından daha güzeldir.”¹⁰⁰, “Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. İnsanların eşyalarını (mallarını ve haklarını) eksiltmeyin. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”¹⁰¹

Yukarıda bir kısmına yer verdiğimiz âyetlerde geçen ölçü ve tartıyı tam yapmama; davranışsal anlamda bozgunculuk, sonuçları itibarıyla kuşatıcı azaba müstahaktır. Gündelik hayatın ve ticari hayatın akışında tartışmasız önemli bir yeri olan ölçü ve tartıyı tam yapmak, toplumsal yapının sağlam temeller üzerine kurulmasını sağlayan; aksi de toplumsal hayatı derinden sarsan ve bozgunculuk olarak nitelenen bir toplumsal sorundur.

Yukarıda sayılanlar dışında faiz, rızık endişesi ile çocuklarını öldürmek, zulüm gibi konuları Kur'ân'ın temas ettiği toplumsal sorunlar olarak saymak mümkündür. Ancak Kur'ân metninin bütün toplumsal sorunlara detaylıca temas etmesini istemek Kur'ân'ın meselelere yaklaşımını yeterince

⁹⁵ Mustafa Çağırıcı, “Adalet”, 1/341.

⁹⁶ en-Nisa 4/58.

⁹⁷ el-Müminun 23/8.

⁹⁸ el-A'raf 7/85.

⁹⁹ Hud 11/84.

¹⁰⁰ el-İsra 17/35.

¹⁰¹ Hud 11/85.

etüt edememekle ilişkilidir. Zira Kur'an, her soruna ayrıntılı bir şekilde değinmek yerine bazı örnekler vererek kendisine inanan topluluğa rehberlik edecek ana esaslar üzerine yoğunlaşmaktadır. Verilen örneklerden ana ilkeler çıkarmak mümkündür.

Sonuç

İnsan; irade sahibi, yaptığından sorumlu olan, eşrefi mahlûkattır. İnsani faillik alanı bağlamında toplumsal hayatı kurar, biçimlendirir, yönlendirir ve değiştirir. Toplumsal hayatın akışı öncelikle insan unsuruna bağlıdır. İnsanın kötülüğe de meyyal potansiyeli toplumsal sorunlarla insan ilişkisini başlatmaktadır.

İnsan eylemi sonucu ortaya çıkan sosyal problemlerin bu özelliği, çözüme yönelik önerileri de belirler. Sosyal sorunlar yine toplumsal teşebbüslerle ortadan kaldırılabılır.

Dinlerin toplumsal eylemi biçimlendirme gücü, din ile toplumsal sorunların kesiştiği noktadır. Diğer bir deyişle dini yaşayan da insandır toplumsal hayatı şekillendiren de. Dinlerin yapısal özellikleri, anlaşılma ve yaşanma biçimleri, dini hayatı biçimlendiren toplumsal arka plan, dinlerin toplumsal problemlere ne yönde etki edeceğini belirler.

Dinler, toplumsal hayatın insanın faydasına uygun şekilde gerçekleşmesi için bazı öneri ve yaptırımlarda bulunur. Dinin en önemli boyutlarından biri olan ibadetler de sosyal perspektiften bakıldığında buna yönelik esaslar içerir.

Kur'an, özü itibarıyla bütün toplumsal sorunların çözümüne yönelik esaslar barındırır. Bazı toplumsal sorunlara ise açıkça değinir, çözümüne yönelik açık tavsiye ve bağlayıcı hükümler içerir. Ancak Kur'an, nihai olarak Allah'ın muradının gerçekleşmesi için insan cehdini önemser. Sünnetullahın gereği budur. Kur'an'ı anlayan, yaşayan, toplumsal hayata katan insandır. Kur'an'ın toplumsal sorunlara yaklaşımına yakından bakıldığında, insanın halife olmasına vurgu yapıldığı, toplumsal sorunlara yönelik çözümün inanan bireylere görev olarak yüklendiği görülmektedir. Kur'an'a göre Müslüman birey toplumsal hayata aktif olarak katılmalıdır.

Kur'an'ın ahlaki çöküş, insana uygun olmayan davranış biçimleri olarak zikrettiği konular, toplumsal sorun ya da sosyal problem olarak ele alınabilir. Bu sebeple Kur'an, bu problemlerin çözümünde insan unsuruna -özellikle Müslümanlara- görev yüklemekte, toplumsal problemlerin çözümünü Kur'an'ın rehberliği ile insan eylemine bağlamaktadır.

Kur'an'da değinilen, şiddet, faiz, ölçü ve tartıda haksızlık, haksız yere bir cana kıyma, zina vb. olgular evrensel nitelikli toplumsal problemlerdir. Kur'an'ın evrenselliğine dikkat çeken bu olgu bir taraftan da toplumsal problemlerin çözümüne yönelik işaretler taşımaktadır.

Toplumsal tarih, sosyal problemlerin çözümünde insanlığın birikimiyle birlikte ilahi bir yönlendirmeye kaçınılmaz olarak ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Son ilahi dinin ana kaynağı olan Kur'ân, toplumsal problemlerin çözümü için hala keşfedilmeyi beklemektedir. Kur'ân'ın rehberliğinde Müslümanlar eliyle inşa edilen İslam toplumlarının kültürel birikimi, İslam devletlerinin uygulamaları zengin bir potansiyel barındırmaktadır.

Kaynakça

- Adak, Nürşen. "Sosyoloji ve Sosyal Problemler". *Sosyal Problemler Sosyolojisi Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler*. ed. Nürşen Adak. 15-34. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Arslantürk, Zeki - Amman, M. Tayfun. *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Atmaca, Gökhan. *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Ba-Yunus, İlyas - Ahmed Ferid. *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*. çev. Rıdvan Kaya. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- Berger, Peter L.. *Sosyolojiye Çağrı Hümanist Bir Perspektif*. çev. A. Erkan Koca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Bilgin, Vejdi. *Sosyal Çözülme ve Din*. Samsun: Etüt Yayınları, 1997.
- Çağırıcı, Mustafa. "Adalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Derdiman, R. Cengiz. "Kentleşmenin Suça Etkisi ve Kentlilerin Suçla Mücadelesinin Sosyal ve Hukuki Boyutları". *Çağdaş Yerel Yönetimler* 19/3 (2010), 49-73.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Doğan, İsmail. *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*. Ankara: Pegem Akademi, 2008.
- Durkheim, Emile. *Suicide A Study In Sociology*. çev. John A. Spaulding - George Simpson. New York: American Book-Knickerbocker Press, 1951.
- Düzgün, Şaban Ali. "Kur'an'ın Tevhit Felsefesi". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 3-21.
- Ergun, Doğan. *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı*. Ankara: İmge Kitabevi, 11. Basım, 2013.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayıncılık, 2013.
- Görgün, Tahsin. "İbn Haldun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/543-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hatiboğlu, M. Said. "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşiliği". *Ankara Üniversitesi*

- İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1979), 121-213.
- Heiner, Robert. *Social Problems An Intreduction to Critical Constructionism*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Henslin, James M.. *Social Problems A Down-To-Earth Approach*. Boston: Pearson, 2011.
- Horton, Paul B. vd. *The Sociology of Social Problems*. New Jersey: Prentice Hall, 1988.
- İnce, Abdullah. *Din Eğitilmiş Bireylerde Dindarlık-Tüketim İlişkisi*. Ankara: İlahiyat, 2018.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.
- İbn Kesir. *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- İmam-ı Gazali. *Devlet Başkanlarına "Nasihat-ül - Müllük"*. çev. Osman Şekerci. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1969.
- Karasu, Mithat Arman. "Türkiye'de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57/4 (2008), 255-281.
- Kendall, Diana. *Social Problems In A Diverse Society*. Boston: Pearson, 2010.
- Koçibey. *Koçi Bey Risalesi*. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1972.
- Kongar, Emre. *Türk Toplum Bilimcileri*. İstanbul : Remzi Kitabevi, 1999.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Babür Boğaç Turna. Ankara : Arkadaş Yayınevi, 2008.
- Marx, Karl. *Kapital Birinci Cilt*. çev. Alaattin Bilgi. 3 Cilt. Eriş Yayınları, 2003.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Deya Kömürcü - Osman Akınhay. Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık, 1995.
- Newman, David M.. *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek Özet Basım*. çev. Ali Arslan. Ankara: Nobel Yayınları, 2013.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine". *Eskiyeni* 27 (2013), 7-21.

- Özdemir, Faruk. "Semantik ve Analitik Açından Kur'an'da 'Maraz' ve 'Türevleri'". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2015), 49-76.
- Öztürk, Yaşar Nuri. "Kur'an'da İnsan Kavramı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 1-15.
- Said, Cevdet. *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-i Türk-i*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Sullivan, Thomas J. - Thompson, Kentrick S.. *Introduction to Social Problems*. New York: Macmillan Publishing Company, 1988.
- Said Halim Paşa. *Bubranlarımız ve Son Eserleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- "T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı", Biz Bize Yeteriz Türkiyem. 23 Mayıs 2020. Erişim 21 Temmuz 2020. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/bakan-selcuk-biz-bize-yeteriz-kampanyasi-na-destek-2-milyari-tl-yi-gecti/>
- Uludağ, Süleyman. "Giriş İbn Haldun ve Mukaddime". çev. Süleyman Uludağ. *Mukaddime*. 15-164. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Vatandaş, Celaleddin. "Kur'an'ın Hayata Müdahalesi (Bireyin ve Toplumun İnşası)". *XI. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Risalet*. 177-191. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.